

УДК 669.51:745.5:739.1/.2(477.64-751.3)(045)

ПРЕДМЕТИ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА З
СРІБЛА XVI–XVIII СТ. З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ХОРТИЦЯ»

Аліна Будникова,
в.о. головного зберігача
Національного заповідника
«Хортиця»

У статті розглядаються предмети групи зберігання «Дорогоцінні метали» з колекції Національного заповідника «Хортиця», що відносяться до козацького часу (XVI-XVIII ст.) Мета дослідження – описати зібрання та ввести його в науковий обіг.

В колекції представлено 39 предметів декоративно-прикладного мистецтва, світського та культового призначення, серед яких можна виокремити: столові прибори та посуд, фурнітуру для одягу та взуття, прикраси, побутові речі, предмети релігійного вжитку, спорядження для зброї.

Вироби були виготовлені в Києві, Львові, а також ювелірних центрах Росії, Польщі, Туреччини та могли перебувати у вжитку у заможних верств населення України, потрапивши на її територію завдяки торгівельним зв'язкам або безпосередньо на замовлення.

Ключові слова: дорогоцінні метали, декоративно-прикладне мистецтво, столові прибори, посуд, прикраси, фурнітура, культові предмети.

The article deals with the objects of the storage group "Precious Metals" from the collection of the National Reserve "Khortytsia", which belong to the Cossack period (XVI-XVIII centuries). The aim is to describe the collection and introduce it into scientific circulation.

The collection includes 39 items of decorative and applied arts, secular and religious purposes, including cutlery and crockery, clothing and footwear accessories, jewellery, household items, religious items, and weapons equipment.

The items were produced in Kyiv, Lviv, as well as in jewellery centres in Russia, Poland, and Turkey, and could have been used by wealthy segments of the Ukrainian population, having entered the country through trade relations or directly on order.

Keywords: precious metals, arts and crafts, cutlery, tableware, jewellery, accessories, religious objects.

Колекція предметів з дорогоцінних металів Національного заповідника «Хортиця» нараховує 1119 одиниць зберігання та включає в себе предмети, що датуються часом з V ст. до н.е. до сер. XX ст. Серед них важливе місце посідають предмети XVI–XVIII ст., оскільки вони відносяться до козацьких часів та можуть бути використанні у майбутній експозиції Музею історії запорозького козацтва. Зібрання XVI–XVIII ст. нараховує 789 одиниць зберігання, серед них 39 предметів становлять колекцію предметів декоративно-прикладного мистецтва.

Метою дослідження є – описати зібрання та ввести його в науковий обіг. Виходячи з мети були поставлені наступні науково-дослідні завдання:

- встановити джерела надходження предметів до фондів Національного заповідника «Хортиця»;
- класифікувати зібрання;
- надати опис предметів колекції.

Переважна більшість предметів колекції – 30 од. – надійшли з ДІМ (м. Москва) у 1972 р., коли для створення фондів Музею історії запорозького козацтва було організовано передачу експонатів з дублетних фондів державних музеїв РРФСР та УРСР.

На жаль, місце виявлення та рання історія переданих предметів невідомі, оскільки про предмети були надані лише короткі відомості, що зазначались в акті приймання – передавання, а саме датування та країна походження.

Серед предметів, переданих з ДІМ, можна виділити:

1. Столові прибори та посуд:

- ложка столова XVI ст., виготовлена львівськими золотарями. Має черпак круглої форми та тонкий, круглий в перетині держак, на кінці та перемичці прикрашений маскаронем [3, с. 58];

- питний посуд репрезентують два кубки XVII–XVIII ст. та чарка XVIII ст., які за фондово-обліковою документацією походять з України: чарка з невисокою та широкою чашею з трохи відігнутими назовні вінцями, двома фігурними ручками, спирається на невисокий вузький піддон циліндричної форми. На поверхні викарбовано шість пар вертикальних смуг, які утворюють окремі сегменти. Поверхня сегментів заповнена рослинним орнаментом у вигляді пагону з листям.

Один з кубків, що датований XVIII ст., має невисоку чашу, ледь розширену у верхній частині. Поверхня чаші розділена горизонтальною профільованою смужкою. Верхня частина чаші прикрашена карбованим рослинним орнаментом у вигляді пагонів з квітками, нижня - потовщена та прикрашена двома пагонами. Профільована смужка також оздоблює верхній край чаші. Стоян у вигляді балясини. Піддон круглий, декорований рослинним орнаментом, що повторює орнамент на чаші. На піддоні нанесено клеймо «SO».

Кубок XVII ст. має невисоку чашу з трохи відігнутими назовні вінцями. Поверхня чаші гладка, прикрашена в нижній частині карбованим рослинним орнаментом у вигляді пагонів. Стоян має форму вази, також декорований рослинним орнаментом. Піддон широкий, круглий, розділений

горизонтальною смугою на дві частини. На гладкій поверхні смуги нанесено напис XIA IAN GAW PIE DVB ALT COR CH SAMB. Нижня частина піддону заповнена рослинним орнаментом, верхня – хвилями. На споді піддону розміщено клеймо «ΓΤΟΣ».

Клейма на кубках, вірогідно, є тавром майстра, але наразі їх належність не визначена.

Також до цієї групи предметів відноситься рюмка, датована 1740 р., виготовлена у Гданську, про що свідчить наявність на піддоні міського клейма у вигляді двох рівносторонніх хрестів під короною – герба м. Гданськ. Поряд нанесено особисте (іменне) клеймо «BS», над ним літера «Q», яка, вірогідно, є пробірним клеймом, що додатково ставилось на виробах гданських ювелірів з 1730р. для підтвердження якості срібла.

Чаша рюмки конусовидна. На її поверхні по вертикалі викарбовано смуги, що утворюють в верхній частині (2/3) шість сегментів, у верхній – шість картушів. Сегменти заповнені гравірованим рослинним орнаментом у вигляді пагонів з листям, картуші декоровані зображенням птаха та фруктів. Стоян у вигляді балясини. Піддон круглий, неорнаментований.

- посуд для зберігання напоїв – кувшинчик XVIII ст. (Туреччина). Кувшинчик грушоподібної форми з вузькою видовженою шийкою, що плавно переходить у тулуб. Носик високий. Бокова ручка профільована.

Поверхня тулубу прикрашена декількома поясами орнаменту у вигляді косих насічок та хвилястих ліній. Пояси орнаменту різні за шириною – три тонкі пояски оперізують шийку, два ширших розміщені в центральній частині тулуба, самий широкий пояс орнаменту у вигляді канелюрів окантовує нижню частину тулуба. На шийці з двох боків від носика розміщено клеймо.

2. Одежна фурнітура, серед якої представлені гудзики, застібки та пряжка.

Гудзиків п'ять одиниць. Відносяться до типу гудзики-гирьки. Гудзики пустотілі, мають петлеподібне вушко у вигляді пласкої стрічки. Два гудзики виробництва українських майстрів, датуються XVII ст. Декоровані карбованим рослинним орнаментом. Три гудзики російського походження, датуються XVII–XVIII ст. Один з них філігранний, два інші декоровані радіальним рифленням.

Для застібання одягу також використовували застібки у вигляді двох невеличких бляшок. Подібні застібки відомі у XVIII ст. Були широко розповсюджені в Україні, часто мали форму раковин чи фігурок левів, з'єднаних ланцюжком [10, с. 35]. В колекції представлені дві таких застібки. Обидві мають форму раковини, які з'єднуються ланцюжком у вигляді кілець та листочків, що чергуються. На одній застібці наявні три клейма: архангел Михаїл (герб м. Києва), пробірне клеймо з літерами «ІС» та датою 1779 р. та особисте клеймо «АСМ». На іншому – є особисте клеймо з літерами «МШ». Майстри не ідентифіковані.

Ще один елемент фурнітури для одягу – це пряжка для поясу. Датується XVIII ст., походить з Туреччини. Пряжка тричасткова, складається з двох бокових частин прямокутної форми, до однієї з яких припаяна центральна частина у вигляді кола, яка прикриває місце з'єднання у закритому вигляді. Декорована філігранним візерунком по всій лицьовій поверхні.

3. Прикраси: сережки та персні.

В колекції представлено 8 екземплярів непарних сережок, що відносяться до періоду від XV до XVIII ст., російського походження. Сережки складаються з кільця та закріпленої до нього підвіски. У шести екземплярах підвіска має вигляд стержня з нанизаними на нього бусинами та пронизками. У двох екземплярах – підвіска у вигляді бляшки, з закріпленими до неї стержнями. За кількістю стержнів представлені сережки – «одинці»,

«двійчатки» та «трійчатки». У сережок – «двійчаток» та «трійчаток» стержні розташовані паралельно один одному, в трьох екземплярах зафіксовані між собою в нижній частині. На сережках – «одинцях» є клеймо «__» та напис «Здурно пара».

Подібні сережки були поширені у північних та центральних районах Європейської частини росі [2].

Персні в колекції представлено дві одиниці. Датуються XVII–XVIII ст., походять, ймовірно, з України. За типом це персні зі вставками. Складаються із литої суцільної шинки, до якої припаяний окремо виготовлений рант та касти із вставками з перламутру та різнокольорового скла.

4. Предмети релігійного вжитку.

В колекції представлено натільні та наперсні хрести.

Натільних хрестів три одиниці, російського походження. Один з них датується XVIII ст. Хрест двобічний, триступінчатий за композицією. Зовнішній хрест чотирикінцевий. Бокові та верхній кінці прикрашені пелюстковими узорами, нижній – ще двома півмісяцями, що звернуті один до одного. На кінцях балок містяться квадратні медальйони з написами: у верхньому «Царь Сви», бокових «ІС» та «ХС», у нижньому «НИКА». Зовнішні кути середохрестя розділені променями на прямокутній основі, що кріпляться до балок за допомогою волют. Внутрішній хрест восьмикінцевий з цатою у середохресті, спирається на Голгофу з головою Адама. На звороті по усьому тлу напис в'яззю у чотирикутних картушах «Крту Твоему поклоняемся Владыко».

Ідентичний за оформленням лицьового боку екземпляр представлений серед натільних хрестів Богородицької фортеці. За класифікацією В. Векленка подібні хрести мають, імовірно, центральноруське походження [1, с. 26].

Два хрести датуються XVII ст., схожі за художнім оформленням. За зовнішньою формою чотирикінцеві, кінці балок оформлені у виді кола та оздоблені кульками. Зовнішні кути середохрестя розділені променями, що кріпляться до балок за допомогою дуг. Внутрішній хрест восьмикінцевий, стоїть на Голгофі. Хрести оздоблені різнокольоровою емаллю з обох боків.

Ще три хрести-наперсні, датуються XVII–XVIII ст., походять з України. За художнім оформленням два з них майже ідентичні – хрести чотирикінцеві з Розп'яттям. Кінці балок ажурні із вставками з кольорового скла, зовнішні кути середохрестя мають декор у вигляді волут, також оздоблені кольоровими вставками. Відрізняються оформленням Розп'яття. Над Розп'яттям одного з хрестів зображений трикутник з сяйвом, символ Святої Трійці, на іншому хресті – літери «ІН ЦІ».

Ще один хрест чотирикутний за зовнішньою формою, утворений ажурним плетінням, прикрашений вставками з різнокольорового скла. Внутрішній хрест восьмикінцевий, спирається на Голгофу з головою Адама. По сторонах від хреста зображено страсті Господні – копіє та тростину з губкою. Між ними написи: Кп (копіє) та ТР (трость). Над хрестом у круглому картуші напис «Цр҃ь Сви» (Царь Слави), у бокових картушах написи «ІС ХС» (Ісус Христос). Під Голгофою напис «НИКА» (Побеждай).

На звороті на балках у чотирикутниках розміщено написи, які не читаються.

У 1970-х та наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. колекція предметів декоративно-прикладного мистецтва була поповнена матеріалами археологічних та гідроархеологічних експедицій, які проводились на о. Хортиця та прилеглий території. Так, в 1973 р. під час дослідження дна Старого Дніпра вздовж берега острова Хортиця в південній частині бухти в гирлі балки Куцої на глибині 13 м була знайдена срібна дарохранильниця [4].

Має вигляд прямокутної у плані споруди, яка встановлена на профільовані ніжки та увінчана елементом, на якому фіксувалось навершя, у вигляді циліндру, що покладений на бік. Бокові стінки дарохранильніці прикрашені біблійними сценами на позолоченому тлі. На циліндрі вигравірувано саяво. На боковій стінці другого ярусу стоїть міське клеймо м. Москва (у вигляді кінного Георгія Побєдоносця), нижче на стінці першого ярусу стоїть клеймо пробірного майстра «1794 АВ» (вірогідно, Олексій Вихляєв, працював у 1781–1809рр.), на піддоні позначені ініціали майстра-ювеліра «А.А», «А.В.» та майстра за якістю: «А.О.П.».

Ще п'ять предметів, виявлених під час археологічних досліджень, пов'язані із подіями російсько-турецької війни 1735–1739рр. В цей час на о. Хортиця та на правому березі р. Дніпро розташовувалися укріплення Хортицького ретраншементу, побудовані для захисту Запорозької верфі, що була закладена на о. Мала Хортиця. Всередині укріплень було збудовано до 400–450 різних приміщень. В різні роки було досліджено фортифікаційні, житлово-побутові, поховальні об'єкти того часу.

Так, у 1997–1999 рр. експедицією заповідника під керівництвом Д. Кобалії в районі б. Наумової було досліджено декілька приміщень штаб-квартири генерал-майора фон Брадке, командуючого російськими військами. У приміщенні №3а, що обстежувалось у 1998 р., біля входу серед скупчення матеріалів було виявлено перочинний ніж із срібним литим руків'ям, яке в профіль нагадує гармату [5, с. 8].

На думку автора досліджень, означене приміщення є землянкою, що використовувалась нетривалий час, після чого була покинута та використовувалась як звалище сміття з сусідніх об'єктів [5, с. 11]. Ніж міг опинитись в цьому місці разом із кинутим сюди військовим мундиром, що підтверджується знайденими тут гудзиками [5, с. 8].

У 1998р. М.А. Остапенком під час дослідження культової кам'яної споруди на висоті «Брагарня» в її центральній частині було виявлено військовий цвинтар часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Розкопки 2000 р. виявили ще одну ділянку кладовища. Обстежені поховання є елітними, і належали, ймовірно, офіцерському складу гарнізону, про що свідчать знайдені в них залишки багатого одягу, взуття та срібні речі.

Серед знахідок – срібний хрестик-тільник із залишком шовкової мотузки [6, с. 11], виявлений у 1998 р. у похованні № 5 та срібний натільний хрестик й срібні пряжки від шкіряних черевиків [7, с. 4], знайдені у 2000 р. у похованні № 8.

Пряжки підпрямокутні з заокругленими краями, прогнуті. Мають вставні балки, «якірець» з шипом – фіксатором кріплення, рухомий язичок. На одній з пряжок «якірець» відокремлений від рамки, балка втрачена.

Хрест-тільник, виявлений у 1998 р. двобічний, за зовнішньою формою чотирикінцевий, з трохи розширеними заокругленими кінцями балок з невеличкими шипами. Поверхня хреста оздоблена емаллю. Зовнішні кути середохрестя розділені променями, що зігнуті до основи. Внутрішній хрест восьмикінцевий, стоїть на Голгофі з головою Адама. По сторонах від внутрішнього хреста на балках в квадратних картушах розміщено написи: у верхньому літери «НІ», у нижньому «КА»? , у лівому «ІН», у правому напис затертий. Зворотна сторона заповнена гравірованим написом не дуже доброї збереженості, серед якого двічі помітно напис «КРЕСТЬ» та окремі літери.

Хрест, виявлений у 2000 р., двобічний, триступінчатий за композицією. Зовнішній хрест чотирикінцевий. На кінцях балок у ромбовидних картушах розміщено написи: у верхньому літери «ЦА», бокових «ІС» та «ХС». Внутрішній хрест восьмикінцевий, з цатою у середохресті, спирається на Голгофу з головою Адама. Під Голгофою напис «НИКА». По сторонах від

хреста зображено страсті Господні – копіє та тростину з губкою. Над ними нанесено написи: «КОП» (копіє) та «ТРО» (трость).

На звороті шість ромбовидних картушів, з яких найбільший у центрі. Написи у картушах затерті. Угорі вушко для ланцюжка з залишком мотузки.

Ще три предмети колекції декоративно-прикладного мистецтва були придбані на аукціоні – це мініатюрна срібна порохівниця-натруська, дископодібної форми, декорована різнокольоровим рослинним орнаментом у техніці перегородчастої емалі, яку було передано до фондів заповідника у 2009р. в ході презентації акції «Повернена реліквія» та предмети церковного вжитку – блюдо від потира, датоване 1750 р. та підставка від потира або чари XVII–XVIII ст., передані до фондів Національного заповідника «Хортиця» мешканцем м. Запоріжжя В. Штибіним. Предмети походять з церкви с. Ханделіївка Дніпропетровської обл.

Підставка розділена на вісім сегментів, які у верхній частині прикрашені гравійованим зображенням хреста. Кінці балок хреста лежать у чотирьох сегментах, у сегментах між ними розміщено рослинний орнамент. Бокові поверхні декоровані чотирма картушами з косими насічками, які розміщені у сегментах через один.

Блюдо від потира розплющене, на одній його стороні на краї в медальйоні зображений хрест, по сторонах від нього – страсті Господні – копіє та трость з губкою. На верхній балці простежуються літери «ІС» та «ХС». На іншій стороні збереглася частина тексту що розміщений по колу: «...Божии Дмитро Тимошенко до храму Пре... Покрови в село Ханделенвк... куреня Кущівско знантнои козакъ (1750?) года октябрю дн ...».

Отже, колекція предметів декоративно-прикладного мистецтва з фондового зібрання Національного заповідника «Хортиця» починає формуватись у 1972 р. Основними джерелами надходження до фондів заповідника є:

- інші музеї;
- матеріали археологічний та гідро археологічних експедицій;
- приватні особи (в тому числі предмети придбані на аукціоні).

Зібрання є досить різноманітним. В ньому представлені предмети як світського, так і культового призначення. Серед них можна виокремити столові прибори та посуд, фурнітуру для одягу та взуття, прикраси, побутові речі, предмети релігійного вжитку, спорядження для зброї.

Вироби були виготовлені в Києві, Львові, а також ювелірних центрах Росії, Польщі, Туреччини та могли перебувати у вжитку у заможних верств населення України, потрапивши на її територію завдяки торгівельним зв'язкам або безпосередньо на замовлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Veklenko V.A. Natelnye kresty Samary – Bohorodytskoi krepoty: monohrafiya / V.A. Veklenko. Dnepropetrovsk: Yzd-vo DNU, 2010. 216 s; vkl. 48 s.
2. Zhylyna N.V. Serhy v ubore Moskovskoi Rusy. *Arkheolohyia Podmoskovia*. №14. С. 278–306.
3. Zholtoivskyi P. Khudozhnii metal. Kyiv: Mystetstvo, 1972. 113 s.
4. Zvit pro hidroarkheolohichnu rozvidku r. Dnipra bilia o. Khortytsia u 1973 r. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – NA NZKh)*. Spr. 66. 30 ark.
5. Zvit pro robotu arkheolohichnoi ekspedytsii «Khortytska rozvidka 1998». *NA NZKh*. Spr. 995. 52 ark.
6. Zvit za arkheolohichnu ekspedytsiiu «Khortytsia-1998». *NA NZKh*. Spr. 1001. 17 ark.
7. Zvit za arkheolohichnu ekspedytsiiu «Khortytsia-2000». *NA NZKh*. Spr. 1088. 31 ark.

8. Nazymok M.M. Zolotarstvo v Ukraini. Kyiv: vydavnycha kompaniia «Volia», 2003. 256 s.
9. Petrenko M.Z. Ukrainske zolotarstvo XVI–XVIII st. Kyiv: Naukova dumka, 1970. 205 s.
10. Postnykova-Loseva M.M., Platonova N.H., Ulianova B.L. Zolotoe y serebrianoie delo XV–XX vv. Moskva: yzdatelstvo "YuNVES", "TRYO", 1995. 161 s.